

6/2009

LII AASTAKÄIK

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

LUULE- JA PÄRISLUGUDE ERISTUS TEOORIAS JA PRAKTIKAS I

MÄRT VÄLJATAGA

Päris eestikeelse jutukirjanduse alguses, 1782. aastal avaldas Königsbergis õppinud Saaremaa pastor Friedrich Wilhelm Willmann valmiraamatu „Juttud ja teggud”. Selle eessõna hoiatab lugejat: „...kui teie loete, et ellaiad ja metsalised on kõnnelend, siis ei pea teie mitte arwama, et se tões-te nenda on sündind. Ei! se on agga ühheks märgiks üllespantud, kuidas teie ello wisid ja kombad peawad ollema, mis teie õppetusse sees leiate ollewad” (Willmann 1975: 7). Nähtavasti ei olnud autor kindel, kas tema ja lugejate vahel kehtib fiktsioonileping, mis lubab ühel poolel jutustada kõnelevatest loomadest ja käsib teisel poolel seda mitte tõe pähe võtta, aga mitte ka valetamise peale nõrdida. Kas Willmannil oli ikka muretsemiseks põhjust?

*

Ilukirjandusliku fiktsiooni olemus on olnud intensiivse teoreetilise arutluse all umbes 1970. aastatest peale. Filosoofia huvi fiktsiooni vastu kasvas välja varasematest arutlustest tõe ja väärusse üle fiktsionaalseid nimesid sisaldavates väidetes („Sherlock Holmes elas Baker Streetil”). Kirjandusteooriat on kannustanud fiktsiooni ja dokumentaalkirjanduse piiri sagenevad rikkumised. Samas on teoreetilised arutlused käinud üsna kaugelt mööda empiirilisemat laadi kirjandusloolistest uurimustest. Tavaliselt arvatakse, et fiktsioon on antropoloogiline universaal – see tähendab, et arusaamine fiktsionaalsusest kuulub inimloomuse juurde, inimkonna üldisesse vaimuvarustus-

se. Seetõttu ei ole filosoofilised ja kirjandusteoreetilised käsitlused fiktsionaalsuse ajaloo vastu sügavamalt huvi ilmutanud. Enamik käsitlusi on keskendunud fiktsiooni kui metafüüsilise kategooria ontoloogilisele, epistemoloogilisele või semantilisele ja pragmaatilisele analüüsile, süvenemata fiktsiooni kui kirjandusžanri ajalukku. Nõnda on näiteks Kai Mikkonen tunnistanud: „Fiktsiooni kui žanri lugemisajalugu ehk fakti ja fiktsiooni eristuse ajalugu on ajalooliselt varieeruvate lugemisootuste ja -konventsioonide seisukohalt veel kirja panemata” (2006: 305).

Samas on aga humanitaarteadustesse otsekui sisse programmeeritud historiseerimistung – soov näidata, et mõni üldinimlik ja lausa loomupärasena paistev nähtus on arvatust kitsama levikuga ning tekkinud mõnel konkreetisel ajal ja konkreetsetes kohas. Meenutatagu kas või mitmesuguseid söömise, seksuaalsuse, soolisuse, armastuse, identiteedi, subjekti ja isegi tõe ajalugusid. Miks pole siis lisaks fiktsioonide ajaloole ehk tavapärasele kirjandusloole söandatud kirja panna fiktsionaalsuse üldajalugu?

Raskused on niihästi kontseptuaalset kui ka empiirilist laadi. Ühelt poolt puudub üksmeel selles, mis on fiktsionaalsus ja kuidas seda ära tunda, ning teisalt jälle ei leidu kaugetest aegadest piisavalt allikaid autorite kavatsuste ja lugejate ootuste kohta. Neid tundmata ei saa aga teksti fiktsionaalsuse üle otsustada.

Fiktsionaalsuse ajaloo uurimisel oleks tarvis eristada kogunisti viit aspekti:

- a) fiktsioon kui nähtus ehk petmistaotluseta ebatõesed väljamõeldud lood;
- b) fiktsioon kui mõiste ehk vaimne „pilt” või skeem, mis võimaldab neid lugusid ära tunda ja ühte liiki haarata;
- c) fiktsioon kui institutsioon ehk omaette lahter kultuuris niisuguste lugude tunnustamiseks ja sallimiseks;
- d) fiktsioon kui kontseptsioon ehk eneseteadlik ja eksplitsiitne fiktsiooni-poeetika;
- e) fiktsioon kui sõna (ehk tähistaja) niisuguste lugude tarvis.

Fiktsioon on ilmselt sedasorti nähtus, mis – sarnaselt raha ja tennisega, kuid erinevalt lehmast ja veest – on olemas üksnes siis, kui nähtusest ollakse teadlik ning leidub sellele vastav mõiste. Kui kodanlasest aadlimees härra Jourdain võis kõneleda proosast ilma proosa mõistet valdamata, siis fiktsiooni puhul selline olukord võimalik ei ole. Kuid fiktsiooni kui nähtuse tuvastamist komplitseerib asjaolu, et meil pole selget arusaamist sellest, mida millegi uskumine üldse tähendab. Näiteks Paul Veyne'i kuulsa raamatu pealkiri küsib: „Kas kreeklased uskusid oma müüte?” (2006), kuid selget vastust ei anna. Mõiste olemasolu kindlakstegemine on sageli raske, sest pole ühtset arusaamist sellest, mis asi mõiste üldse on, ja kui selles osas ka valitseks üksmeel, siis pole selget viisi, kuidas mõiste olemasolu vastava sõna puududes kindlaks teha. Mõiste olemasolust ei tarvitse jällegi veel järelduda, nagu oleks kultuuris juurdunud komme vastavat nähtust – fiktsiooni – sallida ja tunnustada või fiktsiooni üle selgesõnaliselt reflekteerida. See tähendab, et fiktsiooni mõiste olemasolust ei järeldu fiktsiooni kui institutsiooni ja fiktsiooni kui kontseptsiooni olemasolu. Ja mis puutub sõnasse *fiktsioon*, siis näiteks eesti keeles on seda kasutatud tähenduses 'tõele mittevastav lugu, mille tõe pähe võtmist ei oodatagi' vaevalt paarkümmend aastat. (Sõna on juurdunud oma laiemas ja vanemas tähenduses 'väljamõeldis, pettekujutus'.) Inglise keeleski hakkas *fiction* tähistama eeskätt ilukirjanduslikke lugusid

alles XIX sajandi lõpul (Lamarque, Olsen 2005: 636). Vastav nähtus – ja järelikult siis ka mõiste – on muidugi vanemad.

Fiktsiooniteooria ja fiktsioonijaloo vastastikune huvipuudus ei ole siiski päris sümmeetriline. Kirjandusloolased on püüdnud oma uurimustes fiktsiooniteooria tähelepanekuid ära kasutada ja proovile panna. Nii on ilmunud üksikkäsitlusi fiktsiooni sünnist ja tõusust mõnel konkreetsel ajal ning konkreetses kohas. Fiktsiooni leiutamist on käsitletud küll seoses Homerose, Hesiodose, Pindarose, Platoni, Aristotelese, Theokritose ja kreeka romaaniga, küll Ovidiuse ja XII sajandi Euroopa õukondadega, küll „Tormese Lazarillo elukäigu” ja „Robinson Crusoeaga”, küll XVI sajandi Hiinaga. Asi pole triviaalses tõdemuses, et iga loomeaktiga tekib maailma midagi uut, vaid fiktsiooni esma- või taassünni kindlakstegemises. Et ühe ja sellesama nähtuse mitmekordne ilmaletulek tundub kahtlane, siis võib oletada, et uurijad on sageli silmas pidanud hoopis fiktsionaalsuse eri aspekte. Kord on fiktsiooni määratletud kui luuleteose võtmist poeedi loominguks, mitte muusade jutu vahendamisena; kord kui luule seostamist luiskamisega; kord kui ebatõe sallimist moraalsel kaalutlustel; kord kui lugude usutavuse eelistamist nende tõesusele; kord kui eneseteadlikku mängimist luule võimega luua alternatiivseid maailmu; kord kui väljamõeldud nimedega tegelaste kujutamist; kord kui tõe ja vale kõrval kolmanda tekstirežiimi sallimist; kord kui väljamõeldud lugusid, mis võiksid ka tõestisündinud olla jne. Mõnes käsitluses on esiplaanil luuletaja taotlus, teises fiktsiooni juurdumine ühiskonnas ja lugejate ootused, kolmandas eneseteadlik mäng illusioonide loomise ja nende purustamisega, neljandas fiktsiooni realistlik usutavus jne.

Kontseptuaalsete probleemide kõrval segavad fiktsionaalsuse ajaloo uurimist empiirilist ja tõlgenduslikku laadi raskused. Fiktsiooniteooriad kalduvad fiktsiooni määratlema esmajoones autori kavatsuse või autori ja lugeja lepingu põhjal. Niisuguseid lepinguid pole aga kunagi ju otsesõnu kirja pandud ega allkirjastatud ning ammuste autorite kavatsuste kohta me saame enamasti teha ainult kaudseid oletusi. Et fiktsioonide kohta on sõna *fiktsioon* kasutatud ebajärjekindlalt alles viimased sadakond aastat, siis tuleb vastava mõiste ning nähtuse olemasolu tuletada kaudsete andmete alusel, niihästi fiktsionaalsete lugude sisetunnuste kui ka retoorika- ja poetikaalaste kirjutiste põhjal.

Kõik me tunneme kolme sorti lugusid (Ellis 1986: 145):

- 1) lood, mis tahavad olla tõestisündinud asjadest ja vastavad ka tõe (tõsilood);
- 2) lood, mis tahavad olla tõestisündinud asjadest, aga tõe ei vasta (eksi-tused ja valed);
- 3) lood, mis ei ole tõestisündinud asjadest ega üritagi seda olla (luulelood ehk fiktsioonid¹).

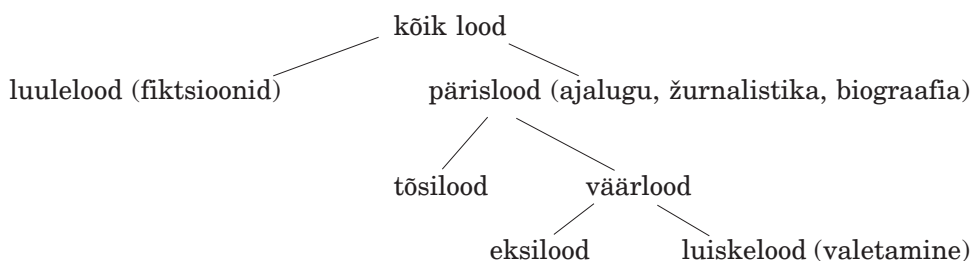
Luulelugude ja tõsilugude vahetõlke on uuemal ajal mõistetud laias laastus kolme moodi (vt Ryan 2002: 354–356). Esiteks panfiktsionalism, ekstravagantse võitu postmodernistlik käsitlus, mis Saussure'i keeleõpetusest inspireeritult peab kogu keelt fiktsionaalseks, tõelusest lahtisõlmituks. Mingisugune arusaam tõelusest jääb küll selleski vaateviisis alles, kuid tõeluse kohta ei saa lihtsalt midagi ütelda. Niisuguse käsitluse poole on kaldunud

¹ „Luule” ei märgi antud seoses värssi ega lüürikat, vaid on siin fiktsiooni sünonüüm. Lüürilist luulet ma fiktsiooni hulka pigem ei arvakski.

ameerika ajaloo filosoof Hayden White ja eriti prantsuse mõttemeister Roland Barthes, näiteks essees „Ajaloosõnastik”. Aga nagu filosoofilises idealismis teise idee ja materia vaheline piir lihtsalt kahte erinevat sorti ideede vaheliseks piiriks, nii tõmbab ka Barthes piiri ehtsalt fiktsionaalse fiktsiooni ja tõsiloolise fiktsiooni vahele: „...fakt on olemas ainult keeleliselt (kui kõne ois), ent ometi toimitakse [ajaloosõnastikus] *nii, nagu* oleks see olemine pelgalt ja ainult „koopia” mingist teisest olemisest, mis leiab aset struktuurilises valdkonnas, „reaalses”. See on ilmselt ainus diskursusetüüp, kus referenti käsitletakse diskursusevälisena, ilma et teda ometi oleks kunagi võimalik väljaspool seda kõnet tabada” (Barthes 2002: 100; minu kursiiv – M. V). Barthes, nagu tal üldisemaltki kombeks, keerab siin tavamõistustlikud vahekorrad pea peale. Kui harilikult peetakse „nii nagu-” (ehk *als ob-*) hoiakut just nimelt fiktsionaalsuse tunnuseks, siis Barthes’il iseloomustab see hoopis ajalugu (mille alla ta arvab kõik tõsilood). Ja kui tavaliselt peetakse tõsilugusid normiks, millest luulelood hälbivad, siis Barthes’il on asjad täpselt vastupidi.

Teise lähenemisviisi järgi on fiktsioon ja tõsilugu ühe järjepideva kontiinumiga kaks otspunkti. Kui ühes otsas on fantastilised lood, mille sarnasus tõelusega on imepisike, siis teise otsa lähedal asuvad lood, mille iga lause on tõendatav. Keskele jäävad mitmesugused vahevormid: autobiograafilised ja ajaloolised romaanid, autofiktsioonid, autometafiktsioonid, fiktsionaliseeritud biograafiad, dokumentaalromaanid, *new journalism*, virtuaalsed ajalood („Kui ajalugu läinuks teisiti...”), jahi- ja kalamehelood. Arusaama poole, et fiktsionaalsus on midagi suhtelist, kultuurilisest taustast sõltuvat ning fiktsiooni ja mittefiktsiooni piir on hulkuv, kaldub suur osa viimase aja postklassikalisest narratoloogiast (vt nt Grišakova 2008) ja ka enamik käsitlusi fiktsionaalsuse ajaloo kohta.

Samas paistab tegelik lugemiskogemus kinnitavat seda, et fiktsioon ja tõsilugu on pigem nagu kaks omaette diskreetset režiimi. Lugeja elamus muutub põhjalikult, n-ö kvalitatiivselt – liigi, mitte määra poolest – vastavalt sellele, kas ta teadvustab teksti fiktsioonina või mitte. Seega seisneb fiktsioon eelkõige teatavas lugemisviisis. Kui üht ja sedasama teksti on võimalik lugeda nii hästi luuleloona kui pärisloona, siis see tähendab, et fiktsionaalsuse eritunnus ei seisne niivõrd teksti tõeväärtuses, kuivõrd lugeja ja autori hoiakus. Siit siis kolmas lähenemisenurk: fiktsiooni ja tõsiloo erinevus on järsk, diskreetne ja mitte sujuv üleminek. Probleemaatilised juhtumid pigem rõhutavad kahe režiimi vahejoont. „Me ei saa ühtki teksti võtta kui rohkem või vähem fiktsionaalset, rohkem või vähem faktilist, vaid me loeme seda ühes või teises võtmes” (Cohn 1999: 35). Lugeja peab oleks justkui lüliti, millel on kaks positsiooni: fiktsioon ja faktilugu ehk luulelood ja pärislood. Fakti- ehk pärisloos positsioon jaguneb omakorda vastavalt tõeväärtusele tõsilooks ja väärloos ning viimane positsioon hargneb veel jutustaja taotluse järgi eksilooks ja luiskelooks.

Pärislugu taotleb, et teda usutaks, tõsilood ja eksilood taotleavad pealekauba veel tõesust, aga ainult tõsilugudel läheb see taotlus täide. Luulelugude esitajal kumbagi taotlust ei ole. Neidsamu lootüüpe annab ka tabelisse panna, vastavalt sellele, kuidas neis ilmneb tõesus, tõesusetootlus ja taotlus, et lugu usutaks.

	tõsilood	eksilood	luiskelood	luulelood
Tõesus	+	–	–	–
Tõesusetootlus	+	+	–	–
Uskumistaotlus	+	+	+	–

Tegelikkuses võib esineda ka viies kombinatsioon + – + ehk lood, mis on mõeldud valena, kuid vastavad juhtumisi tõe. Seda võimalust illustreerib Jean-Paul Sartre'i novellis „Sein” kujutatud olukord: vangilangenud tegelane tahab vaenlasele oma kaasvõitlejate asukoha kohta valetada, aga kõneleb enese teadmata hoopis tõtt (Sartre 1973).

Olles tutvustanud juba kaht kolmikjaotust (tõsilood – väärlood – luulelood; panfiksionalismi hüpotees – kontiinumi hüpotees – diskreetsuse hüpotees), mainiksin kolmanda kolmikjaotusena kolme tasandit, mille alusel on fiktsiooni mittefiktsioonist eristada püütud. Nimetatagu neid süntaktiliseks, semantiliseks ja pragmaatiliseks tasandiks: see tähendab, et kahe looliigi erijoont on otsitud suhetest teksti enda elementide vahel, teksti ja maailma vahel ning autori ja lugeja vahel.

1975. aastal väitis John Searle kategooriliselt, et „pole olemas ühtki tekstilist omadust, olgu süntaktilist või semantilist, mille abil määratleda teksti fiktsiooniteosena” (Searle 1975: 325). 1996. aastal fiktsiooniteooria olukorrast ülevaadet andes kordas Margit Sutrop sedasama: „Praeguseks on jõutud arusaamisele, et pole olemas ühtki tekstile omast tunnust – ei lingvistilist, süntaktilist ega semantilist –, mille esinemine näitaks, et tegemist on fiktsiooniga. Pigem arvatakse, et narratiivide fiktsionaalsus on seotud mingi erilise toiminguga, mille autor sooritab narratiivi valmistades” (Sutrop 1996: 294–295; vt ka 2000: 94).²

See lähenemisviis jätab süntaktilise ja semantilise tasandi kõrvale ning üritab leida fiktsiooni eritunnust üksnes pragmaatikast, lausuja ja adressaadi hoiakuist, ning ühtlasi rõhutab, et loo vastavus tõsiasjadele pole ei piisav ega tarvilik tunnus, mille abil luule- ja pärislugusid eristada – võimalikud olevat niihästi tõsiasjadele mittevastavad pärislood (ehk väärlood) kui ka tõsiasjadele vastavad luulelood. Viimane võimalus, fiktsioonid, mis oleksid täielikult verifitseeritavad, tundub siiski kahtlane – vähemalt Sutropi näide (1996: 294; 2000: 94), James Joyce'i „Dublinlased”, ei ole õnnestunud, sest Joyce'i novellid selles kogumikus on ju kõik väljamõeldud tegelastega väljamõeldised, olgu nende geograafilis-olustikuline taust kui tahes dokumentaalne. Rakendades aga laiemat ja lõdvemat tõe mõistet kui lihtsalt lausete verifitseeritavus või faktidele vastavus, on tõepoolest nii, et teatavat sorti realistlikud fiktsioonid võivad kõneleda suurtest eksistentsiaalsetest asjadest, inimese hingeelust, aga ka ühiskondlik-ajaloolistest oludest rohkem elutõtt kui filosoofia või teadus iganes.³

² Tõsi küll, hiljem on ta mõõnnud: „... on olemas mõningaid lingvistilisi tunnuseid, mis on fiktsioonile ainuomased ja mis aitavad ära tunda autori kavatsust toota fiktsiooni” (Sutrop 2000: 127).

³ Erinevates diskursusetüüpides (loodusteadus, ajalugu, ajakirjandus, matemaatika,

Tegelikkuses paistab siiski leiduvat päris palju niihästi semantilisi kui süntaktilisi jooni, mis suure usaldusväärusega viitavad teksti fiktsionaalsusele, olles seega fiktsionaalsuse piisavad – kuigi mitte tarvilikud – tunnused (vt Cohn 1999: 109–131; Genette 1993: 54–84). Usaldusväärseks süntaktiliseks või grammatiliseks tunnuseks võib pidada näiteks siirdkõnet – saatelauseks ekspressiivset kaudkõnet. Mõnes keeles on see grammatiseerunum kui teises. Näiteks inglise ja prantsuse keeles on siirdkõne kõige grammatiseerunum (aegade ning aja- ja kohadeiktikute kasutus eristub seal selgelt kaudkõnest), saksa ja soome keeles vähem ning vene ja eesti siirdkõne on juba pigem stiili- kui grammatikanähtus. Fiktsionaalsusele viitab ka deiktilise mina-siin-ja-praegu punkti kandumine kolmandaisikulisse lootegelasse, olevikuliste deiktikute esinemine mineviku ajas ja minevikusündmuste jutustamine olevikus. Fiktsioon suudab edasi anda teiste inimeste subjektiivseid kogemusi „nende elu siin-ja-praegu’t”, millele ükski tegelik vaatleja muidu kunagi ligi ei pääseks. Seetõttu ongi siirdkõnes nähtud fiktsiooni tuuma. „Eepiline fiktsioon on ainus tunnetuslik juhtum, milles saab kujutada kolmanda isiku kui niisuguse mina-originaarsust (ehk subjektiivsust)” (Hamburger 1993: 83). Ja seda saab kujutada just nimelt siirdkõne ja deiktikute eripärase kasutamise abil.

Tundub, et näiteks järgnev passaaž saab esineda ainult fiktsioonis: „Aga korraga on Prillupi meelest, nagu seisaks Leenu keset helget, sumisevat ruumi. Ja nagu tuksuks üks sooneke südames tere tulemast talle vastu. Jaa, Leenu – see juba teaks ja teeks, mida tarvis! See oli inimene hinge ja aruga! Aga või t e d a siis keegi tahtis. Ja mis ta muidu rühkis väikesest valgest pimedast ööni, ja mis ta teist sundis rühkima – jumaluke, siin me oleme! Ning vaikne härdus heidab Tõnu hingele” (Vilde 2000: 61). Me võime eksperimendi korras asendada tekstis referentsiaalse vasteta, fiktsionaalsed pärisnimed (Prillup, Leenu) näiteks nimedega Kreutzwald ja Koidula või Tuglas ja Under, aga fiktsionaalsuse maik ei kao mitte kusagile. Vähimatki dokumentaalsuse muljet ei teki. Samas on siirdkõne suhteliselt hilisaegne stiilivõte, mis ilmus kirjandusse alles XVIII ja XIX sajandi vahetusel. Fiktsionaalsus peaks aga olema ju midagi märksa iidsemat.

Ka tegelaste tunnete ja mõtete kõiketeadev esitus – mis on vahest semantiline tunnus – on usaldusväärne märk, et lugu on fiktsioon. Ja lood üleloomulikest asjadest, lendavatest vaipadest ning kõnelevatest loomadest peaksid samuti olema enamiku lugejate silmis selgelt luulelood, kui me just Willmanni kombel ei eelda, et leidub nii naiivseid, kes hakkavad neid lugusid kas uskuma või petukavatsuses süüdistama. Niisiis võiks silmatorkav üleloomulikkus minna meie kultuuris samuti arvesse fiktsionaalsuse (semantilise?) tunnusena, iseasi, kas seda enam puhtlingvistiliseks tunnuseks nimetada saab.

Muidugi võivad fiktsioonid ka ilma kõigi nende tunnusteta hakkama saada. Niisiis pole probleem selles, kas luulelugudel esineb ainult neile omaseid süntaktilisi ja semantilisi tunnuseid – tõenäoliselt esineb –, vaid hoopis selles, kas sääraseid tunnuseid leidub pärislugudel. Luulelugu võib alati pärislugusid järele aimata, maskeerudes elulooks, päevikuks, kirjavahetuseks, reisilooks või ajalooks. Ebatõe võimalused on alati suuremad kui tõel, seega on sõnaraamatud, müstika, õigus, fiktsioon, müüt, humanitaarteooria jm) valitsevate erinevate tõetunnuste kohta (vastavus, sidusus, analüütilisus, kõneleja usk, konsensus, deklaratiivsus konsensuse, uskuma kutsumise või ilmutuse alusel jm) vt Ryan 1998: 821–828. Ilukirjanduse kui sotsiaalajaloo allika kohta vt nt Raun 1981.

luulelugudes võimalikud võtted, mida pärislood kasutada ei tohi, aga samas ei tarvitse luulelood neid tingimata kasutada. Fiktsionaalse ja faktilise narratiivi vaheline piir tundub fiktsiooni poolelt kergemini ületatav kui fakti poolelt: faktilise kõne või narratiivi tunnuseid võidakse kergesti üle võtta ka fiktsioonidesse. Seevastu fiktsionaalsuse viitade või sümptomite ekspressiivne ülevõtt pärislugudes (ajaloos ja ajakirjanduses) hakkab tugevasti silma ja õonestab ka narratiivi tõepretensiooni.

Tegelase vaatepunkti omaksvõtt, tema teadvusse tungimine, üleloomulikud sündmused, tegeliku vasteta pärisnimed jne on küll nähtused, mis annavad fiktsionaalsusest teksti pinnal märku, aga need ei pruugi veel tabada fiktsionaalsuse olemuslikku tuuma. Pärast John Searle'i 1975. aasta artiklit on seda enamasti otsitud jutustamisolukorra erilisest lavastatusest. Kõneaktiteooriast lähtuv arusaam leiab, et fiktsiooni puhul kõneleja (autor) rikub tavalisi väitmisreegleid, iseäranis siiruse reeglit, mille järgi väitja peab uskuma oma väite tõesust. Järele mõeldes tundub aga see väga karmi reeglina, mida tegelikkuses ei järgi ei meie igapäevane jutuvada, seltskonnaveestlus ega ajakirjandus. Suurema osa oma väidete puhul me pole ju sugugi kindlad, kas me neid ikka usume või mitte. Sageli me väidame midagi lihtsalt sellepärast, et keegi autoriteet on sedasama väitnud. Kas me oleme sel juhul siirad? Siiruse reegel ei ütle ka, millisel hetkel ja kui kaua peab väitja väidetut uskuma (vt Pavel 1981: 168–172). Loomulik, nt folkloorses jutustamisolukorras kõneldakse enamasti vahendatud, teistelt kuulnud lugusid, lugusid, mida ei jutustata, vaid jutustatakse ümber. Ilmselt seetõttu on enamikus talletatud (põhja)eesti muinasjuttudes ja ka muistendites kasutatud *nud*-lõpuga kaudset kõneviisi.⁴

Kolmandas isikus luulelugusid on seletatud – veel üks kolmikjaotus – laias laastus kolme teooria varal (Ryan 2002: 362–363): 1) autor teeskleb (lugeja kaasteadmisel), et ta midagi väidab; 2) autori asemel kõneleb neis jutustaja, üks hoopis eraldiseisev instants; 3) need on ilma jutustajata jutustused, mille puhul normaalset suhtlussituatsiooni ei esine. Esimene teooria on vahest kõige imelikum tolle teeskluse mõiste tõttu – miks öelda, et autor teeskleb jutustamist, kui ta jutustab ju päriselt? Teine lähenemine aitab küll seletada teoses niisuguseid hinnangulisi passaaže, mis autori enda hoiakutega ei kattu või on mõeldud irooniliselt, aga muul juhul tekib küsimus, milleks on lisaks autorile tarvis veel eeldada mingit kummituslikku jutustajat. Kolmas teooria on vahest kõige huvitavam, aga käib ka kõige rohkem terve mõistuse vastu: jutustajata jutustus kõlab samuti kuidagi kummituslikult – nagu suuta naeratus.

Pragmatilised käsitlused jõuavad sellegipoolest ikka enamasti sinna välja, et sätestavad fiktsionaalse kõneolukorra topeldatuse. Teksti loomise tasandil eristatakse teksti kui terviku autorit teksti sisemisest kõnelejust ehk jutustajast, vastuvõtutasandil teksti sisemist adressaati ehk implitsiitset lugejat tekstivälisest lugejast. Kuid Klaus Hempfer on sellega seoses hoiatanud: „Ei maksa unustada, et autori ja jutustaja eristus on suhteliselt hiljutine metodoloogiline uuendus – kuni XX sajandini selle peale ei tuldud. Seevastu fiktsiooni ja mittefiktsiooni eristus ulatub tagasi hiljemalt XVI sajandi

⁴ Jaan Kaplinski on kusagil teinud ettepaneku, et piibelgi tuleks eesti keelde tõlkida kaudsesse kõneviisi, umbes nii: „Alguses loonud Jumal taeva ja maa. Ja maa olnud tühi ja paljas ja pimedus olnud sügavuse peal ja Jumala Vaim hõljunud vete kohal.” jne.

itaalia kirjanduseni, kus me kohtame fiktsionaalsuse kontseptsioone, mis ennetavad Coleridge'i arusaama „umbusu tahtlikust peatamisest” (Hempfer 2004: 312). Suhtlussituatsiooni topeldatus, mis seisneb autori ja jutustaja eristatuses, ei ole enamasti veel teksti pealispinnal avalduvaks fiktsionaalsuse signaaliks ega ka mitte fiktsiooni loovaks teguriks. Pigem on asjad vastupidi – ainult seetõttu, et teksti peetakse fiktsionaalseks, hakatakse selles eeldama autori ja jutustaja (ning implitsiitse ja empiirilise lugeja) vahelist lõhet.

Hempfer eristab fiktsiooni tunnuseid (kriteeriume) ja signaale ehk tähi-seid. Kui filosoofiline fiktsiooniteooria käib peaaesjalikult fiktsionaalsuse kri-teeriumide või tunnustena välja niisuguseid nähtusi nagu mängult uskumi-ne, umbusu peatamine, väitmise teesklemise, kõneolukorra topeldatus, mit-tereferentsiaalsus, „just nagu”-hoiak, siis kirjandusteadlast huvitab rohkem see, kuidas sääraseid abstraktseid asju tekstides ära tunda ehk millised on fiktsionaalsuse signaalid või tähised. Filosoofiliste ja kirjandusteaduslike fikt-sioonikäsitluste erinevus tuleb seega ka sellest, et kui esimest huvitab roh-kem ontoloogiline küsimus, mis on fiktsiooni olemus, siis teist painab pigem epistemoloogiline probleem, kuidas fiktsionaalsust ära tunda ja millisel kujul see avaldub. Kirjandusloo seisukohalt on tähtsad kõik tasandid – autor, luge-ja, aga ka temaatika ja stilistika, semantika ja grammatika.

Kirjandusteaduses pakub fiktsionaalsuse teema huvi veel kirjanduse defi-neerimise ja tekstide liigitamise seisukohalt. Mõned uurijad, eriti sakslased, ongi kirjandust fiktsioonina defineerinud; enamasti jäetakse lüüriline luule siiski fiktsiooni vallast välja. Käänulise ajaloo käigus väljakujunenud kirjan-duskaanonisse on lisaks veel sattunud terve hulk tekste, mis ei kuulu sinna mitte oma aine või sisu, vaid üksnes retoorika ja stiili pärast (Genette 1993: 1–29). Avatagu vaid „Vanakreeka kirjanduse antoloogia” – sealt vaatavad vas-tu ju ka ajaloo, filosoofia, loodusloo ja õiguse valda kuuluvad tekstid.

Teisalt, kui tahta kirjanduse määratlusse sisse jätta ka mingi esteetiline element (mida minu meelest teha ei pruugiks),⁵ siis ei saa välistada ka mit-tekirjanduslikke fiktsioone. Nende näiteks on enamasti toodud nalju ja rek-laame. Samas võib nalju siiski lugeda üheks folkloori (s.t suulise kirjanduse) žanriks ja fiktsionaalsed reklaamid – kus näitlejad esitavad patsiendi ja ham-baarsti või ema ja lapse dialooge – on peaaegu alati audiovisuaalsed ja mitte puhtverbaalsed. Niisiis võiks fiktsionaalsust siiski pidada kirjanduse enam-vähem piisavaks tunnuseks. Peamiseks pähe tulevaks näiteks mittekirjandus-likust fiktsioonist oleksid ehk virtuaalsed ajalood – Niall Fergussoni jt viljel-dav žanr, mis püüab rekonstrueerida alternatiivseid ajalookäike, kui „ajalugu läinuks teisiti”. Väljamõeldud lugusid – tähendamissõnu, mõtteeksperimente või narratiivseid hüpoteese – võidakse aine näitlikustamiseks kasutada ka propagandistlikes, usulistest, juriidilistes, pedagoogilistes, populaarteaduslikes jne tekstides, aga siis nad mõjuvad ikka ilukirjanduslike lisandustena.

Kirjanduslikkuse ja fiktsionaalsuse mõiste vahet on kirjeldatud ka nii: „Kirjanduse, poesia vms mõistest, mida saab rekonstrueerida üksnes ajaloo-liselt, tuleb eristada fiktsionaalsuse mõistet, mis peaks olema süstemaatiline”

⁵ Arvan, et kõik verbaalsed fiktsioonid – head ja halvad, ülevad ja labased, kaunid ja vastikud, puhtad ja rakenduslikud – tuleks arvata kirjanduse alla, samuti ka kõik värss-tekstid. Lisaks värssidele ja fiktsioonidele leidub veel kolmas valdkond, mittefiktsionaal-seid proosatekstid (Caesari „Gallia sõjast” või Carl Robert Jakobsoni isamaakõned ja Len-nart Mere „Hõbevalge”, mis vististi ei taha olla fiktsioonid), mille kuuluvus kirjandusse sõl-tub üksnes esteetilistest kriteeriumidest: stiili ja kompositsiooni headusest.

(Hempfer 2004: 306). Kui esimene põhineb ajalooliselt muutlikel normidel ja konventsioonidel ning eristab teatud tekstirühma tekstide kogusummast, siis viimane põhineb teorial ja üritab tabada keele ning keelevälise tegelikkuse erilist suhet. „Kui pidada „fiktsionaalsust” süstemaatiliseks mõisteks, mis eristub ajalooliselt muutlikust „kirjanduse” mõistest, siis on võimalik kirjeldada nende kahe mõiste ajalooliselt muutlikku suhet ja see peaks võimaldama teha tähtsaid sissevaateid kirjandussüsteemi” (Hempfer 2004: 306). Mõte on hea ja lihtne: süstemaatiline mõiste „fiktsionaalsus” oleks justkui püsiv mõõdupuu, mille abil hinnata kirjanduslikkuse mõiste muutlikkust. Praktikas on probleem aga selles, et fiktsionaalsuski ei ole piisavalt ühemõtteline ja stabiilne standard. Kirjanduslõlased kalduvad sellele andma erinevat sisu ja ta on ajaloos avaldunud erineval moel. Fiktsiooniteooria kipub tammuma surnud ringis. Kuna fiktsioon ei ole tavakeele mõiste, siis vajab selle sisu ja maht paika panemist. Kuid selle käigus tavaliselt kaugenetakse mõiste intuiitiivsest tuumast – ebatõene uskumistaotluseta lugu – kord mõiste avardamise, kord kitsendamise suunas. Sel juhul aga kaovad käest empiirilised pidepunktid, mis aitaksid niimoodi paikapandud fiktsioonimõiste esinemist ära tunda. Fiktsiooni uurimise asemel käsitleb iga uurija hoopis omaenda fiktsioonimõistet.

Lisaks tekstide klassifitseerimisele pakub fiktsionaalsus huvi veel laiemast kultuuri- ja kirjanduslõolisest vaatevinklist, eriti kui hõljata arusaam, nagu oleks fiktsioon igas kultuuris ja igal ajal olemasolev antropoloogiline universaal. Lähem vaatlus toob esile mitmekesisema pildi. Fiktsioon on ühelt poolt metafüüsiline kategooria ja teisalt üks kirjandusžanre, ning esimesega seotud probleemid ei tarvitse olla kirjandusloo seisukohalt sugugi kõige tähtsamad. Järgnevates osades püüan anda linnulennulise ülevaate käsitlustest fiktsiooni tekke kohta antiigis, keskajal, varauusajal ja Hiinas, et jõuda lõpuks mõtiskluseni selle üle, kuidas tabada fiktsiooni sündi eesti kirjandusloos.

Kirjandus

- B a r t h e s, Roland 2002. Autori surm. Valik kirjandusteoreetilisi esseid. Tallinn: Varrak.
- C o h n, Dorrit 1999. *The Distinction of Fiction*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- E l l i s, John M. 1986. Retsensioon raamatule: D. Henrich, W. Iser (eds.). *Funktionen des Fiktiven*. – *Yearbook of Comparative and General Literature*, nr 35, lk 145–147.
- G e n e t t e, Gérard 1993. *Fiction and Diction*. Ithaca: Cornell University Press.
- G r i š a k o v a, Marina 2008. Kirjanduslikkus, fiktsionaalsus ja „võimalikkude maailmade” teooria. – *Akadeemia*, nr 5, lk 967–988.
- H a m b u r g e r, Käte 1993 [1957]. *The Logic of Fiction* (2nd, revised edition). Bloomington: Indiana University Press.
- H e m p f e r, Klaus W. 2004 [1990]. Some Problems Concerning a Theory of Fiction(ality). – *Style*, kd 38, nr 3, lk 302–324.
- L a m a r q u e, Peter, Olsen, Stein Haugom 2005. *Literature and Fiction*. –

- D. Patai, W. Corral (eds.), *Theory's Empire: An Anthology of Dissent*. Columbia University Press.
- Mikkonen, Kai 2006. Can Fiction Become Fact? The Fiction-to-Fact Transition in Recent Theories of Fiction. – *Style*, kd 40, nr 4, lk 291–313.
- Pavel, Thomas G. 1981. Ontological Issues in Poetics: Speech Acts and Fictional Worlds. – *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, nr 40, lk 167–178.
- Raun, Toivo Ü. 1981. Estonian Literature, 1872–1914: A Source for Social History? – *Journal of Baltic Studies*, kd XII, nr 2, lk 120–127.
- Ryan, Marie-Laure 1998. Truth Without Scare Quotes: Post-Sokalian Genre Theory. – *New Literary History*, kd 29, nr 4, lk 811–830.
- Ryan, Marie-Laure 2002. Fiction and Its Other: How Trespassers Help Defend the Border. – *Semiotica* 138 – 1/4, lk 351–368.
- Sartre, Jean-Paul 1973. *Sein*. – Prantsuse novell. Koost O. Ojamaa. Tallinn: Eesti Raamat, lk 317–336.
- Searle, John R. 1975. The Logical Status of Fictional Discourse. – *New Literary History*, kd 6, nr 2, lk 319–332.
- Sutrop, Margit 1996. Mis on fiktsioon? – *Akadeemia*, nr 2, lk 292–305.
- Sutrop, Margit 2000. Fiction and Imagination. *The Anthropological Function of Literature*. Paderborn: Mentis.
- Veyne, Paul 2006. Kas kreeklaste uskused oma müüte? Tallinn: Varrak.
- Vilde, Eduard 2000. *Mäeküla piimamees*. Tallinn: Avita.
- Williamann, Friedrich Wilhelm 1975 [1782]. *Juttud ja Tegud*. – *Loomingu Raamatukogu*, nr 47–52. Tallinn: Perioodika.

The Distinction between Fictional and Factual Narratives in Critical Theory and Practice

Keywords: fictionality, factual narrative, historical narratology, literary history

The article proceeds from the question: why no attempt seems to have been made to write a comprehensive and general history of fictionality? Considering the recent vogue of histories of food, sexuality, food, self, truth etc, it looks strange. Presumably the reasons for the lack of such a history are both conceptual and empirical. Among the former, the absence of an agreed conception of fictionality is the most prominent, and among the latter the cursory nature of evidence about the authors' and readers' attitudes in distant past. In studying the history of fictionality, five aspects should be distinguished: fiction as a phenomenon, fiction as a concept, fiction as an institution, fiction as a conception, fiction as a word (signifier). Various analytical approaches and levels for determining the features which distinguish fictional from factual discourse are discussed. The philosophical theories of fictionality tend to concentrate on the question of the essence of fictionality, while literary historians' interests lie in the signals of fictionality which allow us to recognize a text as a fiction. Such differences in the current approaches result in limited applicability of the findings of theoretical fictionality studies to empirical historical research.

Märt Väljataga (b. 1965), cultural journal Vikerkaar, editor-in-chief; Tallinn University, lecturer, martval@tlu.ee